

Τροφικές δηλητηριάσεις

▲ Τροφικές δηλητηριάσεις, πάντα συνεργεία του πονηρού όφεως, προκαλούνται από μιαρό ζώο, ποντίκι, σαύρα ή φίδι που πέφτει στο έψημα, στο λάδι, στο μέλι ή στο νερό. Πολύ συχνά αναφέρεται φίδι που έχει πέσει ή ρίξει τον ιόν του, το φάρμάκι του, μέσα στο πιθάρι του κρασιού. Μικρογραφία από το χειρόγραφο «Θηριακά» του Νικάνδρου, 1ος αι. (Εθνική Βιβλιοθήκη Παρισιού).

Του **ΗΛΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ**

ΚΒΕ / Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών

ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΟΥΜΕ συνοπτικά υπό παραδειγματική μορφή μέρος ενός υλικού που πιστεύουμε καταδεικνύει την ποικιλία και τη μετατόπιση των αντιλήψεων σε κείμενα που καταγράφουν συμβάντα τροφικών δηλητηριάσεων σε μια μεταβατική περίοδο από τα τέλη του 6ου αι. ως και τα μεσοβυζαντινά χρόνια. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι το ιστορούμενο συμβάν. Πώς αιτιολογείται ακόμη και

► **Η παραβατικότητα και μιαιροφαγία ή η εξ ανάγκης επικίνδυνη διαιτροφή προκαλούσε ομαδικές δηλητηριάσεις, όπως από ανθρωποφαγίες, δηλητηριώδη χόρτα, ακάθαρτα ύδατα και ζώα, αλλοιωμένα βρώματα. Το ταντάλιο δείavno αποτειλόσε και για τους λόγους Βυζαντινούς ένα αποτρόπαιο, ανθρωποφαγικό παράδειγμα. Στη μικρογραφία κώδικα του 12ου αι. ο Τάνταλος προσφέρει προς βρώση τα μέλη των κρεουργημένων Πέλοπα (Μονή Αγίου Παντελεήμονος, Αγίου Όρους).**

αν πρόκειται για μυθοπλασία ή υπερβολή μια θανατηφόρα τροφική δηλητηρίαση που με τους σημερινούς όρους θα αποδίδαμε σε αλλοιώσεις βρωμάτων, σε ελλιπή υγιεινή κατά τη συντήρηση ή παρασκευή τους. Θα ασχοληθούμε συνεπώς όχι με φαρμακείες, αλλά με περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει δόλος, και η δηλητηρίαση οφείλεται σε άγνοια, παράλειψη, αμέλεια, ανάγκη, υπερβολή και κάποτε παραβατικότητα στη διατροφή.

Δηλητηριάσεις στον Προκόπιο

Για τα μέσα του 6ου αι. παραδειγματική περίπτωση ομαδικής τροφικής δηλητηρίασης είναι αυτή που ο αυτόπτης μάρτυς Προκόπιος μας αφηγείται ότι συνέβη στη Μεθώνη της Πελοποννήσου, όπου είχε καταπλεύσει το καλοκαίρι του 533 ο στόλος υπό τον Βελισσάριο κατά την εκστρατεία εναντίον των Βανδάλων. Η αποβίβαση και παραμονή στη Μεθώνη, που χαρακτηρίζεται θερμότατο *χωρίον*, συνετέλεσε στον γρήγορο θάνατο πεντακοσίων στρατιωτών που ήδη είχαν υποστεί δηλητηρίαση από το ψωμί που είχε φέρει μαζί του ο στόλος από την Κωνσταντινούπολη. Ο Προκόπιος μας λέει λοιπόν ότι το ψωμί που προορίζεται για τον στρατό πρέπει να ψήνεται δύο φορές (διπυρίτης) για να διατηρείται. Όμως τούτο δεν είχε τηρηθεί εν προκειμένω και κατηγορεί τον έπαρχο που κάνοντας οικονομία σε καυσόξυλα και μισθούς αρτοποιιών προμήθευσε το στράτευμα με κακοψημένο ψωμί, που μετατράπηκε και πάλι σε αλεύρι, μούχλιασε και βρωμούσε. Αναφέρει, μάλιστα, ότι ένα ήδη αλλοιωμένο ψωμί σε ένα μέρος ιδιαίτερα θερμό επιτάχυνε τον θάνατο των στρατιωτών. Ενδιαφέρον στην αφήγηση αυτής της ομαδικής δηλητηρίασης είναι η απουσία της όποιας δαιμονικής παραμέτρου και η αναζήτηση αιτιών και υπευθύνων. Η αντιμετώπιση αυτή από τον Προκόπιο προτάσσεται καθώς αποτελεί μάλλον την τελευταία αναλυτική, ορθολογική προσέγγιση συμβάντος τροφικής δηλητηρίασης που γνωρίζουμε, ως τον 11ο αι. Αν και κάθε άλλο παρά ορθολογιστής ο μεγάλος ιστορικός, αλλά γνήσιο τέκνο της εποχής του, καθώς αποδέχεται οίωνους και προγνώσεις, αντιφατικούς και αγνωστικιστές, όμως επηρεάζεται από τα κλασικά πρότυπά του και προσπαθεί να διακρίνει τον μύθο και την πρόληψη από την ιστορία.

Κλασική θεωρείται η περιγραφή του λοιμού της Κωνσταντινούπολης το 542 με πρότυπο τον Θουκυδίδη. Στην περιγραφή του λοιμού της Ρώμης κατά την πολιορκία το 546 αναφέρει ανθρωποφαγίες και δηλητηριάσεις από τις ακαλίες και τα ψόφια κτήνη με τα οποία τρέφονταν οι πολιορκημένοι. Σε ό,τι μας ενδιαφέρει σχετικά με τα γαστρονομικά, όσα παράδοξα εξιστορεί περί τροφών, αντιμετωπίζονται με σκεπτικισμό: δίπλα στις λαϊκές προλήψεις δίνονται λογικές εξηγήσεις. Ο καρχαρίας, που τεμάχισαν και ταίχιευσαν οι κάτοικοι του Βοσπόρου, απλώς εξόκειλε στην ακτή και το συμβάν ουδέν προμηνύει. Τα ψάρια που άφησε στη στεριά το παλιρροϊκό κύμα του σεισμού στην Πελοπόννησο το 551 είναι λογικό

ότι διαλύθηκαν, και ενώ ήταν αλλοιωμένα, *ιχθύες εδωδίμους* πήγαν να τα ψήσουν. Γνωρίζει επίσης για το πικρό μέλι που τρελαίνει στην περιοχή της Τραπεζούντας και το θανατηφόρο χόρτο της Σαρδηνίας το οποίο προκαλεί θανάσιμο σπασμό που μερικοί καλούν Σαρδώνιον γέλωτα αλλά αυτά, σχολιάζει, πρέπει να συμβαίνουν μόνο στα μέρη αυτά.

Πρόκειται για ένα μάτι που παρατηρεί τα φαινόμενα και τα συμβάντα, τα περιγράφει με καθαρότητα και σκεπτικισμό, αλλά η ματιά αυτή είναι πια μοναδική. Ήδη από παλιά δίπλα της υπάρχουν πλήθος άλλες που βλέπουν τον πονηρό δαίμονα στην αλλοίωση ή διατροφική παρενέργεια μέσω της άγνοιας και παραβατικότητας του πεπτωκότος ανθρώπου. Στο εξής όλο και περισσότερο μετατοπίζονται οι αντιλήψεις και αυτών των λόγιων προς μια μεταφυσική ενατένιση και βίωση της φύσης, στην οποία περιλαμβάνονται και τα σχετικά με τη διατροφή.

Από την ορθολογική προσέγγιση στη μεταφυσική ερμηνεία περί δαιμονικής ενέργειας

Εξ ενεργείας του πονηρού

Στα μέσα περίπου του 7ου αι. χρονολογείται η δεύτερη πηγή που επιλέξαμε να σχολιάσουμε, καθώς αποτελεί αντίστιξη στις αντιλήψεις του Προκοπίου περί τη διατροφή: ο Βίος του Θεόδωρου του Συκεώτη. Σίγουρα πρόκειται για άλλης κατηγορίας κατάθεση, διαφορετικού επιπέδου και στόχευσης που όμως θα καταστεί το κυρίαρχο ρεύμα στα επόμενα χρόνια. Πρόκειται για ένα Βίο όπου οι περί των βρωμάτων πληροφορίες είναι πανταχού παρούσες, το ίδιο και οι τροφικές δηλητηριάσεις. Το δηλητηριασμένο ψάρι που *τη θανατηφόρα επιβουλή των δαιμόνων* προσφέρεται στον Θεόδωρο από τον φαρμακό Θεόδοτο, Θεού χάριτι δεν τον επηρεάζει. Ο φαρμακός θα με-

▲ Η επιλογή καθαρής, επιτρεπτής τροφής και η αποφυγή της μιαινοφαγίας αποτελεί σταθερό στοιχείο στις περί διατροφής αναφορές των εκκλησιαστικών κειμένων. Πτώση μαρών σε αποθηκευμένα υγρά (λάδι, κρασί, μέλι) ή σε χύτρες φαγητών είναι πρόξενος δηλητηριάσεων. Στη μικρογραφία Οκτατεύχου του 12ου αι. η υπενθύμιση κατά το Δευτερονόμιο των θεωρούμενων καθαρών και ακάθαρτων «ζώων και πεινών» (Μονή Βαιοπεδίου, Αγίου Όρους).

τανιώσει για την πράξη του και θα καύσει μπροστά στον όσιο πάσας τα βίβλους της φαρμακείας αυτού. Σε μοναστήρι στην Αναστασιούπολη της Γαλατίας οι ξυλουργοί που κατασκεύαζαν μια ξύλινη αποθήκη έφαγαν κρέας σε μονή όπου δεν επιτρεπόταν η κρεοφαγία, έμειναν ημιθανείς μέχρι τη θεραπεία τους από τον Θεόδωρο. Πρόκειται, λοιπόν, για παρακοή που τιμωρείται. Σε κάποιες άλλες όμως περιπτώσεις δεν υπάρχει ούτε παραβατικότητα, ούτε παραδειγματική τιμωρία, αλλά από την ίδια την αφήγηση συνάγεται ότι είναι συμβάντα ομαδικών τροφικών δηλητηριάσεων. Οι δηλητηριάσεις αποδίδονται πάντα στους δαίμονες, όμως πολλά στοιχεία της αφήγησης μας επιτρέπουν μια σύγχρονη ορθολογική προσέγγιση: πιθανότατα οφείλονται σε πλημμυρή υγιεινή σκευών, αλλοιώσεις υλικών, προβληματική συντήρηση και ίσως ολίγος μόλυβδος.

Οι κάτοικοι ενός χωριού έσφαξαν ένα βόδι και ήσθιον αυτού τα κρέατα. Συνέβη, μας λέει ο Βίος, όλοι όσοι έφαγαν πεσείν ως νεκρούς. Όσα κρέατα δεν καταναλώθηκαν έγιναν μαύρα και βρωμούσαν. Κάποιοι από το χωριό προσέτρεξαν στον όσιο, που τους προμήθευσε αγιασμό για να σωθούν. Ένας τελικά μόνο πέθανε γιατί δεν μπορούσε να περιμένει και ζήτησε βοήθεια γπτεύτριας. Πέθανε, λοιπόν, μόνον αυτός που κατέφυγε σε ξόρκια και φυλακτά. Και η εξήγηση του συμβάντος: μια φάλαγγα δαιμόνων πέρασε πάνω από τον λέβητα με τα κρέατα και προκάλεσε την τοιαύτην βλάβην.

Ένα τελευταίο παράδειγμα από τον ίδιο Βίο μας προσφέρει μια άλλη παράμετρο, των μέτρων υγιεινής και προφύλαξης κατά το μαγείρεμα. Σε συνεννόηση του οσίου προσφέρονται βραστά χόρτα στους καλεσμένους. Διαπιστώνοντας ο όσιος ότι εφαγώθηκαν όλα, ζήτησε από τον υπηρέτη να τους σερβίρει ακόμη λίγα. Κι αυτός κένωσε και τα εναπομείναντα στον λέβητα χόρτα στους καλεσμένους, που καθώς τα έτρωγαν βρήκαν μια *συνεψημένη τω λαχάνω* δηλητηριώδη χλωροσαύρα κι άρχισαν όλοι τους να αναφωνούν: *απεθάνομεν, απεθάνομεν...* Βέβαια ο όσιος *ευλογήσας ποτήριον κεράσματος έδωκεν* και εσώθησαν, κατά το πρότυπο του Ελισαίου, μας λέει πάλι ο Βίος. Έτσι, τη θέση των θύραθεν, αρχαίων κειμένων που επηρεάζουν τη σκέψη και τη ματιά

και καίγονται μπροστά στα μάτια του οσίου, την παίρνει η Βίβλος, η αποκαλυπτική αλήθεια, το θαύμα και η προφητεία. Η ανθρώπινη αμέλεια ή παράλειψη, το παράπτωμα, γίνονται συνεργοί του πονηρού: *Συνέβη*, μας λέει ο συντάκτης του Βίου, να βρεθεί ξεσκεπαστο το σκεύος και εξ *ενεργείας* του πονηρού να πέσει μέσα η ιοβόλος σαύρα και να συμψηθεί με τα χόρτα.

Μέτρα προφύλαξης

Τα πλέον συνήθη αίτια, πάντα συνεργεία του πονηρού, που προβάλλονται για τις εν δυνάμει τροφικές δηλητηριάσεις κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο είναι κυρίως, εκτός από τα μανιτάρια, τα δηλητηριώδη χόρτα, τα κρέατα από κυνήγια και τα φθονερά ύδατα, το αφύλακτο αποθηκευτικό ή μαγειρικό σκεύος, το δηλητήριο που ρίχνεται μέσα ή το μαρό ζώο, ποντίκι, σαύρα, φίδι που πέφτει στο έψημα, στο κρασί, λάδι, μέλι ή νερό και καθιστά επικίνδυνο, φθονερό και θανάσιμο το βρώμα και πόμα. Για παράδειγμα στον Βίο *Συμεών του Σαλού* στον 7ο αι. και στους Βίους *Βασιλείου του Νέου* τον 10ο αι. και *Λαζάρου Γαλισιώτη* τον 11ο αι. ένα φίδι έχει πέσει ή ρίξει τον ιόν του, το φαρμάκι του, μέσα στο πιθάρι του κρασιού. Πρόκειται δηλαδή για ένα πύθο θανάτου και ο Συμεών μάλιστα βλέπει την επιγραφή *Θάνατος* πάνω στο πιθάρι. Όλοι τους συντρίβουν το σκεύος και καταστρέφουν το κρα-

σί, παρά την ύπαρξη ειδικών ευχών στο Ευχολόγιον: *ευχή αγιάζουσα επί εμπεισόντος ακαθάρτου θηρίου ή οιδούποτε πράγματος*. Σε αυτές τις περιπτώσεις απομακρύνεται το μίασμα, το υγρό μετακινείται σε καθαρό σκεύος και βεβαίως μετά την ευχή πιστεύεται ότι μπορεί να καταναλωθεί άφοβα. Οι όσιοι όμως συμμορφώνονται και μάλιστα κατά τρόπο ακραίο με μια επισήμανση: αν έχει προχωρήσει η σήψη του εμπεισόντος ζώου πρέπει να καταστρέφεται το λάδι, κρασί, μέλι και να πλένεται το σκεύος. Η ευχή και το θαύμα έχουν τα όρια τους....

Για την περίοδο λοιπόν μέχρι και τον 11ο αι. ισχύει και για τις τροφικές δηλητηριάσεις η ήδη μελετημένη μεταφυσική ερμηνεία των φαινομένων για τους σεισμούς και τις νόσους. Η θέση μάλιστα του θεράποντος ιατρού υποχωρεί και ο θεράπων άγιος με το θαύμα και το θαυματουργόν έλαιον ή αγίασμα κυριαρχεί. Στις κυρίαρχες αντιλήψεις για τα αίτια των τροφικών δηλητηριάσεων οι όποιες εξαιρέσεις ενισχύουν τον κανόνα και παραπέμπουν στην ελληνική σκέψη και μάλιστα στην επίδραση των περιδαιτήτων θεωριών και πρακτικών της ύστερης αρχαιότητας. Θα ήταν, πάντως, αναληθής η δημιουργία μιας εικόνας ενός βυζαντινού άβουλου και παθητικού καταναλωτή ανεξέλεγκτων βρωμάτων, χωρίς μέριμνα για τη φύλαξη και συντήρησή τους. Αντίθετα, κανόνες υγιεινής αναφέρονται πλειστάκις, οι δε τρόποι συντήρησης τροφίμων αποτελούν ένα ιδιαίτερα πλούσιο κεφάλαιο: συντήρηση τροφών με αποξήρανση, κάπνισμα, σε αλάτι, λάδι, ξίδι, κρασί, μέλι.

Όμως κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, εκτός από τις έκτακτες περιπτώσεις λιμών, πολιορκιών, αιχμαλωσίας, σπάνια πλέον περιγράφονται στις πηγές συμβάντα τροφικών δηλητηριάσεων, όπως τα παραπάνω, ενώ αντίθετα δίδεται έμφαση στις αναριθμητες φαρμακείες, δηλητηριάσεις εκ δόλου, σημανόντων προσώπων, αυτοκρατόρων επί παραδειγματι. Πιθανότατα, κάποιες από τις παρουσιαζόμενες ως φαρμακείες αποτελούν τροφικές δηλητηριάσεις, αλλά η καχυποψία και ανασφάλεια του μεσαιωνικού ανθρώπου ή και οι πολιτικές σκοπιμότητες τον οδηγούν να πιστέψει χωρίς δυσκολία την εγκληματική εκδοχή του συμβάντος, έργο ουσιαστικά του πονηρού δαίμονος.